

от государства фактически может иметь разное содержание, от открытого гонения на веру, как теперь в России, до полной свободы вероисповедания (как в Американских Соединенных Штатах). Последняя есть в настоящее время наиболее благоприятный и нормальный режим для Церкви, который освобождает ее от соблазна клерикализма и обеспечивает возможность беспрепятственного развития" [4, с. 342-343].

Булгаков был убежден, что влияние церкви на общественную жизнь должно более осуществляться не "сверху и извне", а "изнутри и снизу". Не государственная церковь, а демократическим образом участвующий в законотворческих процессах церковный народ сформирует государство и будет мерить его идеалом справедливости. Влияние церкви на души должно осуществляться отныне не принуждением сверху, а исключительно "путем свободы, которая, единственно, соответствует достоинству христианскому" [4, с. 344].

1. Бибихин В.В. Софиология о. Сергия Булгакова // Религиозно-философский путь. – М., 2003. 2. Братство во имя св. Софии. "О царской власти". Протоколы заседаний 13. и 27. XI. н. ст. 1924 (Прага) // Братство Святой Софии. Материалы и документы 1923-1939 / Публ. Н.А. Струве. – М., Париж, 2000. 3. Булгаков С.Н. О социальном идеале // От марксизма к идеализму. Статьи и рецензии 1895-1903. – М., 2006.

4. Булгаков С.Н. Православие. Очерки учения православной церкви. – Париж, 1991. 5. Булгаков С.Н. Простота и опрощение // Л.Н. Толстой: pro et contra – СПб, 2000. 6. Булгаков С.Н. Свет невечерний. Созерцания и умозрения // Первообраз и образ. Соч. В 2 т. – М., 1999. – Т. 1. 7. Булгаков С.Н. Утешитель. – М., 2003. – С. 260. 8. Булгаков С.Н. Хозяйство и право // От марксизма к идеализму. Статьи и рецензии 1895-1903. – М., 2006. 9. Булгаков С.Н. Христианская социология // Труды по социологии и теологии. – М., 1997. – Т. 2. 10. Гернет М.Н., Гольдовский О.Б., Захарович И.Н. Против смертной казни. – М., 1906. 11. Goerdit Wilhelm. Sobornost // Historisches Wörterbuch der Philosophie / Hg. v. Ritter J., Gründer K. – Basel, 1995. – Bd. 9. 12. Зызыкин Михаил. Царская власть и закон о престолонаследии в России. – София, 1924. 13. Кейдан В.И. Взыскующие града. Хроника частной жизни русских религиозных философов в письмах и дневниках. – М., 1997. 14. Колеров М. А. Братство св. Софии. "Беховцы" и евразийцы (1921-1925) // Вопросы философии. М., 1994. № 10. 15. Лосский Н. О. Органическое строение общества и демократия // Современные записки. – 1925. – № 25. – С. 334-355. 16. Новгородцев П.И. Об общественном идеале. – М., 1917. 17. Schlüchter Anita. Recht und Moral: Argumente und Debatten "zur Verteidigung des Rechts" an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert in Russland. – Zürich, 2008. 18. Vallière Paul. Modern Russian Theology: Bukharev, Soloviev, Bulgakov: Orthodox theology in a new key. Edinburgh, – 2000. 19. Zwahlen Regula. Das revolutionäre Ebenbild Gottes. Anthropologien der Menschenwürde bei Nikolaj Berdjajev und Sergej Bulgakov. Münster, 2010. 20. Freedom of thought in the Orthodox Church (1936) // A collection of articles by Fr. Bulgakov for the Fellowship of St. Alban and St. Sergius / Publ. Fellowship of St. Alban and St. Sergius. – London, 1969.

Надійшла до редколегії 10.10.11

УДК 330.83

Ю. Сапачук, асп. (КНУ імені Тараса Шевченка)

ГОСПОДАРСТВО ЯК ОНТОЛОГІЧНА ПІДВАЛИНА ЕКОНОМІКИ В ТВОРЧОСТІ С. БУЛГАКОВА

У статті з позицій філософсько-методологічної традиції С.М. Булгакова здійснено критичний аналіз вузько-економічного погляду на процес людського господарювання. Проаналізовано методологію дослідження господарського життя людини в контексті аутентичної християнської традиції. Зазначено хибні метафізичні аспекти економізму.

Ключові слова: економізм, раціоналізм, філософія господарства, "економічна людина", методологія аналізу.

В статье с позиций философско-методологической традиции С.Н. Булгакова осуществлен критический анализ узко-экономического взгляда на процесс человеческого хозяйствования. Проанализирована методология исследования жизни человека в контексте аутентичной христианской традиции. Указаны ошибочные метафизические аспекты экономизма.

Ключевые слова: экономизм, рационализм, философия хозяйства, "экономический человек", методология анализа.

The paper undertakes a critical analysis of the restricted economic view from the standpoint of S. Bulgakov's philosophical and methodological traditions on the process of economic activity. The methodology of studies of the human economic activities is examined in a context of authentic Orthodox tradition. The erroneous metaphysical aspects of economism are highlighted.

Keywords: economics, rationalism, philosophy of economy, "homo economicus", methodology of an analysis.

Аналізуючи економіку як таку слід зазначити, що її неможливо зрозуміти виходячи тільки з неї самої, так би мовити, поглядом із середини. Саме той чи інший філософський аспект створює, власне, чіткий світоглядний та методологічний контекст в якому відбувається аналіз економічної діяльності людини та суспільства.

Засновник економічної науки, Адам Сміт, відомий не тільки своєю найвідомішою працею в царині економічної думки [9], але спочатку як автор іншого твору – "Теорія моральних почуттів" [10], котра присвячена відношенням між людьми та пошукам моральних ідеалів. Інший представник класичної політичної економії Ж.Б. Сей змушений був оселитись у Швейцарії, втікаючи з іще католицької Франції кінця XVIII ст., через свою відданість протестантському віровченню [7, с. 270]. Карл Маркс, гостро критикуючи класичну політичну економію XIX ст. та звинувачуючи її в т.зв. "вульгарності", тобто класовій упередженості, формував свої погляди виходячи з чітких філософських позицій – діалектичного матеріалізму, що становив невід'ємну складову запропонованої ним концепції економічного детермінізму. Представник історичної школи М. Вебер взагалі прямо пов'язував культурний, світоглядно-релігійний зміст епохи із вектором соціально-економічного розвитку.

Вузький структурно-кількісний, утилітарний підхід притаманний сучасному економісму сформувався ли-

шень на початку XX ст. в процесі історичного розвитку наукового дискурсу економічної науки і є, на жаль, закономірним наслідком антропоцентричних та філософських поглядів епохи Нового Часу. На сьогодні цей механістичний підхід піддається серйозній критиці ряду вчених, зокрема відомі російські економісти А. Бузгалін та В. Колганов зазначають: "... кожна "ринкоцентрична" економічна теорія занадто звужує погляд на економіку, представляючи її у вигляді самодостатньої системи, що не працює на суспільство, а, навпаки, нав'язує йому свої критерії. За стабільного функціонування економіки із таким упередженням теоретичним підходом ще можна змиритись до певної міри. Але на переломному історичному моменті, та навіть в періоди "звичайних" економічних криз, вузькість економічних поглядів на економіку виявляється із усією серйозністю" [2, с. 59].

Зовсім не випадково видатний російський економіст, релігійний філософ С. Булгаков ще на початку минулого сторіччя піддав гострій критиці вузько-економічний погляд щодо процесу людського господарювання, цілком природно виходячи із світоглядних позицій православної традиції, як і певна частина представників російської релігійної філософії, на яку серйозний вплив справили оригінальні ідеї слов'янофілів. "Людина в господарстві перемагає та підкорює природу, але разом із тим зазнає поразки від цієї перемоги та все більше від-

чуває себе невідповідником господарства. Виростають крила, але й стають важчими кайдани. І ця суперечність, що роз'їдає душу людини, заставляє її зосереджено замислитись над питанням природи господарства" [4, с. 298]. У зв'язку із цим відомий російський вчений економіст-філософ, представник напрямку "філософії господарства" Ю. Осіпов зазначає, що "преклоніння перед матеріалізмом і механіцизмом, сцієнтизмом і технологізмом, економізмом і деміургізмом, що супроводжувалось забуттям філософії, релігії, ідеального й духовного, софійного й божественного... викликало в Булгакова ... пронизливий жах від того, що витворяла людина економічна із природою й із самим собою, із суспільством, з усім своїм життям" [8, с. 58].

Відомий український вчений В. Базилевич відзначає, що "гостро відчувши методологічні хиби сучасного йому наукового знання, С.М. Булгаков виступив з критикою існуючих підходів, вказавши на обмеженість матеріально-механістичного трактування світу, економічного прагматизму та економічного детермінізму, які не здатні, на думку мислителя, дати повноцінне фундаментальне уявлення про економіку та змінити людину на краще в духовно-моральному сенсі" [1, с. 20]. На думку В. Базилевича вчений був переконаний, що незважаючи на теоретико-методологічне протистояння, усі існуючі на той час економічні теорії були засновані на єдиному світогляді – економізмі – і мали єдину філософську основу – матеріалізм і позитивізм, що знаходило свій вияв у аналізі господарської діяльності людини виключно через призму матеріального багатства, грубо утилітарних сторін і стимулів людського життя та ігнорування духовних цінностей, які є пріоритетними для розвитку особистості.

Головною суперечністю С. Булгаков як учений-політеконом та релігійний філософ вважав невідповідність вищого завдання та замислу господарської праці та її фактичний стан: "Господарство є творчістю і не може не бути ним, як і будь-яка людська діяльність. Але господарство в той же час є рабством необхідності, нестатку й користі, несумісне із творчістю й натхненням" [3, с. 305]. Це проявляється, наприклад, у зіставленні господарства й мистецтва. Естетичне відношення до світу не пов'язане з економічною вигодою. У своїх вищих проявах воно "показує те, чого жадає й про що тужить душа, виявляючи створену істоту у світлі Перетворення. Його голос є ніби заклик до іншого світу, звістка здалеку" [3, с. 306]. Мистецтво натхненне, господарство ж прозаїчне. Господарство, з іншого боку, має міць і силу, воно навіть "робить історію", мистецтво ж слабе. Але для мистецтва є недалекою спокуса завоювати владу над світом, перетворитися в чарівну художню магію, змінити своєму завданню – просвітлювати матерію красою у світлі Перетворення.

Сам С. Булгаков неодноразово підкреслював, що одна з головних його праць – "Філософія господарства" – є філософська, а не наукова версія господарства. По суті, марксизм (економічний матеріалізм) і був першою серйозною спробою створення філософії господарства. Тобто С. Булгаков убачає марксизм не як науку про господарство, а як філософію (метафізику) господарства, причому, невдалу.

Виходячи вже із сказаного надзвичайно актуальним завданням економіко-філософського спрямування є методологічне подолання обмеженості вузькості сучасних "економічних поглядів на економіку". В цьому напрямку надзвичайно актуальною є теоретична спадщина С. Булгакова. Слід зазначити важливу особливість цілісного підходу вченого в цьому сенсі – адже о. С. Булгаков, як, згодом, представник православного духовенства, аналізує господарчу діяльність людини

саме в контексті духовного-релігійного життя людини. Як було зазначено на початку статті, цей підхід є цілком органічним в момент зародження політекономії як нового наукового дискурсу на ранній стадії розвитку капіталізму в Європі і лише згодом структурно-кількісний аспект аналізу економіки витісняє на периферію свідомості вчених-економістів ту метафізичну основу, на якій базувалась, власне, будівля економічної науки. Глибокі кризові явища фінансово-економічної сфери світової економіки останніх років яскраво свідчать щодо надзвичайної гостроти та актуальності даного напрямку дослідження. В першу чергу йдеться про гуманітарний аспект тих разючих змін суспільної свідомості в бік споживацького ставлення до життя, котрі є джерелом надзвичайного загострення основної політекономічної суперечності між споживанням та виробництвом та потужним каталізатором гострих економічних криз сучасної ринкової економіки. Класична концепція "економічної людини", як влучно відзначає С. Булгаков, і є тим хибним псевдофілософським та постхристиянським підґрунтям споживацького світосприйняття.

С. Булгаков приділяє значну увагу обґрунтуванню природи господарства як феномену духовного життя людини. Він відзначає, що А. Сміт необачно провів розмежувальну рису між продуктивною й непродуктивною працею. Першу з них він розумів як суто матеріальну, а другу – як ідеальну діяльність. З його легкої руки в соціальному пізнанні й ствердився цей поділ праці, який засвоїв і марксизм. Однак не можна забувати, що господарство веде індивід, який керується у своїй діяльності ідеальними цінностями, світоглядними установками, сповідує певну релігійну віру. Господарська праця – це не тільки діяльність щодо забезпечення матеріальних потреб людини, "під'яремна робота худоби", щоб в "поті лица добувати хліб свій насущний", але й етичне, моральне виявлення духу, релігійне усвідомлення, етичне просвітління світу.

В кінці XIX на початку XX ст. окремі представники марксистського напрямку стали на позиції ревізійнізму. С. Булгаков, котрий замолоду поділяв марксистські погляди з часом радикально змінює свій світогляд та стає засновником нового напрямку соціального пізнання – "філософії господарства". Характеризуючи постать С. Булгакова, слід відзначити, що вчений талановито охоплював думкою велике різноманіття видів людської діяльності – від економічних питань і політики до культури, історії християнства та богослов'я. Він створював життєстверджуючий світогляд, якого, згідно А. Швейцера, так не вистачає європейській філософії. Як політеконом С. Булгаков виступав проти "сірої магії" технічного підкорення природи та утилітарного відношення до світу та буття, проголошував, що господарська праця входить у сферу відповідальності людини перед Богом. Господарча праця, згідно Сергія Булгакова, це праця у всіх її проявах – "від чорнороба до Канта, від орача до зіздаря". Ця праця двоїста: з одного боку, вона практична в тому сенсі що обмежена інтересами земного життя людини, незважаючи на те, прості ці інтереси чи вкрай витончені, а з іншого, вона пов'язана також із творчістю, із натхненням людини, з олюдненням природи. Тому економічна діяльність – не тільки шлях цивілізації чи пристосування природи до потреб людини, але також і шлях культури. Господарство повинно перерости себе, стати культурою, бути не тільки технічним інструментарієм, але й містити творчо-художній аспект. Діяльність людини здобуває духовну обумовленість і духовне значення у світі, що має духовний вимір. Один із ключових принципів С. Булгакова полягає в тому, що одухотворене відношення до природи можливо лише

тоді, коли є одухотворене розуміння самої природи. Протестантам того часу він дорікав тим, що вони перетворюють християнство в етичне навчання, втрачаючи при цьому релігійну космологію. Ніхто не має права відчувати від людини продукт її праці. Ні капіталізм, який перетворює працю в предмет купівлі-продажу, ні соціалізм, який перетворює працю в рабську роботу на систему. Людина відповідає перед Богом за працю й за те, як використовуються її результати. Вона повинна брати участь у рішеннях, як розподіляється суспільне багатство, на що воно йде. Ті хто при владі несуть відповідальність перед Богом і трудівником за використання його праці. С. Булгаков фактично стверджував, що можливий і потрібний третій шлях – серединний між капіталізмом і соціалізмом.

Чудовий знавець німецької класичної філософії – С. Булгаков влучно зазначає саме метафізичні аспекти економізму, як утилітарного підходу до господарювання: "Людина є мікрокосмом, що поширює свій вплив у макрокосмі. Цьому мікрокосму належить центральна роль у макрокосмі, що утворює для нього периферію, а разом з тим і об'єкт господарського впливу. Людина являє собою ніби "стягнутий всесвіт" (Шеллінг), а космос – потенційне тіло людини. На цьому зв'язку заснована можливість поступового оволодіння природою в науковій знанні й об'єкт господарського впливу" [3, с. 303]. С. Булгаков не випадково акцентує саме цей постхристиянський аспект світоглядної концепції Нового Часу – у ідеаліста Ф. Шеллінга людина вже не "образ божий", а саме "мікрокосм", органічна частина природи, онтологічно тотожна із нею, тобто призначена до рівня матеріального світу з висоти християнського теоцентризму. Матеріалістичні погляди Л. Фейєрбаха та К. Маркса органічно вибудовуються на цьому онтологічному підґрунті. Загалом, будь-яка філософська доктрина, починаючи з Нового часу, – це свідомо однобічність: з обмеженого досвіду, доступного окремо взятому мислителю, із залученням обмежених принципів створювалися всі системи. Наприклад, з абсолютної ідеї Г. Гегель виводив усю світову історію, а А. Шопенгауер зі світової волі – усю картину всесвіту. Кожна стара система відкидалася новим мислителем, який пропонує нову тільки для того, щоб її потім відкинув наступний. На думку С. Булгакова це пояснюється тим, що філософія відірвалася від своїх християнських коренів.

Також джерела економізму як світогляду, на думку С. Булгакова, необхідно шукати у вченні Ф. Кене, А. Сміта й особливо в політичній економії Д. Рікардо. В свою чергу, Д. Рікардо спирався на концепцію утилітаризму, найбільш яскравим представником якого був І. Бентам. Економізм в бентамізмі вульгаризується й приймає карикатурні форми. Булгаков зазначає: "Бентам учив про те, що людина керується у своїй діяльності винятково міркуваннями вигоди й користі, хоча б у самому широкому сенсі, і в них він бачив критерії моральності" [8, с. 877]. Так завдяки зусиллям І. Бентама й Д. Рікардо була розроблена фіктивна концепція "економічної людини" – бентаміста в області господарства. В результаті дістала розповсюдження думка про людину взагалі як, власне, про економічну людину, тобто тільки як господарського егоїста. С. Булгаков зазначає, що в цьому сенсі більш виважену позицію займав А. Сміт, який визнав за необхідне розділити дві сторони людини – альтруїстичну й егоїстичну (економічну). Вивчення першої з них він присвятив свою роботу "Теорія моральних почуттів", аналіз другої знайшов своє відбиття в праці "Дослідження про природу та причини багатства народів". Його сучасники й послідовники, відзначає С.Н. Булгаков, "зовсім забули про цей поділ (звичайно,

вкрай суперечливий) і методологічну передумову "Багатства народів" за допомогою І. Бентама перетворили в загальне вчення про людину" [5, с. 877-878].

Повертаючись знову до К. Маркса, С. Булгаков вважає, що останній, створюючи свою соціальну теорію, некритично запозичив ідею "економічної людини" у вченні Д. Рікардо та І. Бентама.

Слід також відзначити певну світоглядну близькість поглядів Булгакова із представниками історико-соціального напрямку німецької економічної думки. Незважаючи на критику протестантсько-раціонального підходу та "економічного раціоналізму" С. Булгаков позитивно сприймав важливу роль аналізу соціально-психологічних факторів та морально-етичних норм на генезис господарських форм в працях В. Зомбарта та М. Вебера [6, с. 89]. С. Булгаков звертає увагу на те, що М. Вебер господарство розглядає як найважливішу складову духовної культури. Ключовим, з погляду Веберовської методології дослідження проблематики економічної діяльності, безумовно, є його дослідження "Протестантська етика й дух капіталізму". Саме в цій роботі Вебер показав, що не тільки економічні відносини можуть бути базисними в загальній структурі соціальних відносин, але й рівною мірою будь-які інші фактори, зокрема, тип релігії й відповідний щодо цього типу спосіб духовно-практичного відношення людини до дійсності.

Але разом з тим саме як представник православно-го духовенства о. С. Булгаков гостро відчуває онтологічну неспівставність протестантського та православного світосприйняття, дорікаючи протестантам того часу те, що вони перетворюють християнство в етичне вчення, майже повністю втративши при цьому релігійну космологію та повноту апостольської християнської традиції, внаслідок чого, по великому рахунку, стала можлива абстрактна раціональна методологія економічного аналізу, котра, врешті-решт, сама себе неминуче заперечує. Ключовою тут є богословська категорія гріхопадіння, котра, як відомо, абсолютно заперечується протестантизмом в контексті формування антропоцентричної моделі досконалої, не пошкодженої первородним гріхом людини Нового часу. Проекцією цієї моделі в політекономічній площині і є концепція "економічної людини".

Отже філософія господарства спонукає нас критично переглянути традиційну аксіоматику економічної теорії, вимагаючи замінити штучні фантоми на кшталт "економічної людини" менш абстрактними аксіомами, судженнями, що спираються на справжніх проявах людини, котрі філософія господарства і повинна досягнути.

На думку С. Булгакова філософський матеріалізм Л. Фейєрбаха та економічний матеріалізм К. Маркса є органічним продовженням лінії німецького класичного ідеалізму Ф. Шеллінга та Г. Гегеля, який, в свою чергу, сформувався під впливом протестантської релігійної традиції Нового часу. Важливим тут є те, що вчений проаналізував методологію дослідження господарського життя людини в контексті православної християнської традиції та дійшов висновку, що саме внаслідок послідовного процесу дехристиянізації постренесансної Європи сформувались культурно-світоглядні передумови формування хибних антропоцентричних уявлень щодо людини як такої, її ролі і місця в процесі господарської діяльності.

Розширений підхід щодо аналізу господарських явищ, котрий обумовлений позицією філософії господарства, не обов'язково зобов'язує відкидання абсолютно всіх теорій та концепцій, що склалися в економічній науці, але в кожному випадку філософія господарства дає всі підстави заперечувати претензію вузько економічного підходу щодо винесення кінцевих суджень про те, які саме економічні рішення відпові-

дають суспільним інтересам в довгостроковій перспективі. Оманливі періоди економічного зростання на попередньому етапі розвитку економічної системи, як тепер зрозуміло, містять в собі зародки подальших гострих політекономічних та цивілізаційно-світоглядних суперечностей, котрі неминуче породжують кризові явища всієї господарської системи.

Теореми та висновки сучасної економічної науки, як показав С. Булгаков, слід розглядати не як самоцінні аксіоми, а як обмежені ситуативні підходи щодо складної тканини соціального буття, вирвані з контексту цієї тканини та як такі, що входять в гостру суперечність із об'єктивною онтологією буття.

1. Базилевич В. Вплив творчості С.М. Булгакова на формування нової парадигми політекономії / В. Базилевич – К.: Знання, 2006. – 903 с. –

(С.Булгаков. Розмисли. Творча спадщина у контексті XXI століття / За ред. В. Д. Базилевича). 2. Бузгалин А. Філософія хозяйства: как она соотносится с теоретическим знанием об экономике? / А. Бузгалин, А. Колганов. – М.; Екатеринбург: Изд-во УРТИСИ, 2009. – 2009. – 490 с. – (Философ хозяйства – 2). 3. Булгаков С. Свет Невечерний / С. Булгаков. – М.: Республика, 1994. – 415 с. 4. Булгаков С. Сочинения в двух томах / С. Булгаков. – М.: Наука, 1993. – Т.1: Философия хозяйства. Трагедия философии. – с.298-308. 5. Булгаков С. Философия хозяйства / С. Булгаков – К.: Знання, 2006. – 903 с. – (С.Булгаков. Розмисли. Творча спадщина у контексті XXI століття / За ред. В. Д. Базилевича). 6. Гайдай Т. Соціальна антропогенність економічних поглядів / Т. Гайдай – К.: Знання, 2006. – 903 с. – (С.Булгаков. Розмисли. Творча спадщина у контексті XXI століття / За ред. В. Д. Базилевича). 7. Історія економічних учень: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2004. – 1300 с. 8. Осипов Ю. Эпоха Постмодерна. В трех частях / Ю. Осипов – М.: ТЕИС, 2004. – 336 с. 9. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М.: Эксмо, 2007. 10. Смит А. Теория нравственных чувств / А. Смит. – М.: Республика, 1997 – 351 с.

Надійшла до редколегії 10.10.11

УДК 330.83

М. Сушенцова, ассист. (НИУ "Высшая Школа Экономики", Российская Федерация)

ХРИСТИАНСКИЙ И ГУМАНИСТИЧЕСКИЙ ПОДХОДЫ К ОБРАЗУ ХОЗЯЙСТВУЮЩЕГО СУБЪЕКТА В РАБОТАХ С. БУЛГАКОВА И Э. ФРОММА

У даній статті, на основі праць С. Булгакова та Е. Фромма, здійснено критичний аналіз на рівні методології та онтології сформованої в економічній науці моделі homo economicus. Розглянуто альтернативні підходи до людини на основі ціннісних систем гуманізму та християнства, їх філософські витoki, трактовка категорій господарства та праці.

Ключові слова: гуманізм, християнство, етика, господарюючий суб'єкт, "економічна людина", економізм.

В данной статье, на основе работ С. Булгакова и Э. Фромма, проводится критический анализ на уровне методологии и онтологии сложившейся в экономической науке модели homo economicus. Рассмотрены альтернативные подходы к человеку на основе ценностных систем гуманизма и христианства, их философские истоки, трактовка категорий хозяйства и труда.

Ключевые слова: гуманизм, христианство, этика, хозяйствующий субъект, "экономический человек", экономизм.

Based on studies of S. Bulgakov and E. Fromm the paper critically examines the homo economicus model at the methodological and ontological levels. Alternative approaches to a human are considered by rooting in the Christian and humanistic ethics, their philosophical foundations and interpretation of economic activity and labor.

Keywords: humanism, Christianity, ethics, economic player, "homo economicus", economism.

В современном гуманитарном познании проблема человека как таковая привлекает всё больший интерес исследователей из самых разных областей. Между тем, в спектре проблем собственно экономической науки образ хозяйствующего субъекта фактически отсутствует. С одной стороны, это связано с тем, что на уровне методологии развитие экономической науки в позитивном русле сопровождалось исключением нормативных элементов из анализа. В частности, статистика присуждения нобелевских премий по экономике свидетельствует о том, что при исследовании модели человека разработке подлежат именно средства достижения заданного результата, обозначенного в целом как обогащение (будь то стоимостной или потребительный эквивалент), тогда как процесс формирования самих целей под влиянием определённого мировоззрения остаётся за рамками "чистого" анализа. С другой стороны, онтологическое "ядро" формализованной модели homo economicus, содержащее ряд "естественных" и аксиоматически закреплённых черт, со временем становилось лишь "твёрже", несмотря на то, что по своему происхождению оно носит исторический и далеко не универсальный характер.

Всё это вызывает к жизни философскую рефлексию, которая могла бы, во-первых, прояснить сущность и "идеологические" истоки "рафинированной" модели "экономического человека", во-вторых, предложить целостный взгляд на субъекта хозяйства исходя из общих целей его существования. Примеры альтернативных "экономическому" образов человека можно почерпнуть в таких на первый взгляд далёких друг от друга направлениях, как русская религиозная философия конца 19 – начала 20 века и гуманистическая социальная психология. В данной статье речь пойдёт об идеях видных пред-

ставителей соответствующих течений мысли – С. Булгакова и Э. Фромма, поскольку им удалось наиболее близко подойти к экономической проблематике.

Методологические особенности и критика экономизма.

Русская общественная мысль, в недрах которой рождались экономические идеи, всегда отличалась стремлением к универсализму и нравственно-религиозной направленностью [7, с. 107-109]. Подход Булгакова, творческий и духовный путь которого пролегал от марксистской политической экономии до философии и богословия, отличается предельно широким, метафизическим взглядом на человека, который формировался под воздействием неоплатонизма, немецкого идеализма и христианского учения восточных отцов Церкви. Квинтэссенцию данного целостного подхода мы находим, прежде всего, в фундаментальном труде Булгакова "Философия хозяйства" (1912), который направлен на то, чтобы осветить кризис смысла в экономическом мышлении в рамках общего кризиса науки, и попытаться разрешить его, создав цельное философско-хозяйственное мировоззрение.

Пик творчества Фромма приходится на период после Второй мировой войны, когда настроения обществу формировались под знаком всеобщего разочарования в идее материального прогресса, благополучия для всех и, наконец, положительных изменений самого человека. Поскольку профессиональной областью Фромма был психоанализ, его философские рассуждения строятся во многом на психологических эмпирических данных, наблюдении, опыте, что предопределило своего рода "врачебный" подход к человеку [11, с. 7]. В таких работах, как "Человек для себя" (1947), "Иметь" или "быть" (1976), Фромм даёт психологическое обоснование этики гуманизма и экзистенциальных